Lapurdum

Euskal ikerketen aldizkaria | Revue d'études basques |
Revista de estudios vascos | Basque studies review

13 | 2009

Numéro XIII

**h3 > h1, *h2 > h1 eta horiei datxezkien zenbait fenomenoz*

*Abstract : “*h3 > h1, *h2 > h1 and related phenomena”*

Joseba A. Lakarra

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/lapurdum/2091>

DOI : 10.4000/lapurdum.2091

ISSN : 1965-0655

Éditeur

IKER

Édition imprimée

Date de publication : 1 février 2009

Pagination : 211-231

ISBN : 978-2-86781-409-X

ISSN : 1273-3830

Référence électronique

Joseba A. Lakarra, « **h3 > h1, *h2 > h1 eta horiei datxezkien zenbait fenomenoz* », *Lapurdum* [Linean],
13 | 2009, Sarean emana—an 15 avril 2013, kontsultatu 01 mai 2019. URL : <http://journals.openedition.org/lapurdum/2091> ; DOI : 10.4000/lapurdum.2091

**h3 > h1, *h2 > h1 eta horiei datxezkien zenbait fenomeno¹*

Joseba A. LAKARRA
UPV/EHU eta JUMI

Abstract: “*h3 > h1, *h2 > h1 and related phenomena”

The etymological value of /h/ in Basque, especially when occurring in initial position, has been widely debated. Here we try to show that there are many instances of h- (not only in borrowings but also in patrimonial vocabulary) that have not been arbitrarily added in that position but they have moved there from intervocalic -n- (sometimes on the onset of the second syllable, other times on that of the third one) and, therefore, they have an etymological value. Our analysis is based on the canonical form of roots and morphemes, and moves away from atomistic approaches which are limited to borrowings.

The analysis of movement to initial position from its original location and of its interrelation and combinations with other sounds in different positions previous to that one reached in the end by those instances of h- can help us shed some light on the structure of old Basque words (especially of their left part). We also believe that our understanding of the extension of the canonical form of the roots (from monosyllabic to bisyllabic) and other transformations undergone by root patterns can largely benefit from the analysis proposed here.

Thus, we propose some etymologies for a number of old words, some of which are completely novel whereas others constitute modifications of older proposals. We also point out old borrowings that were not detected before, and we stress the value of such etymologies in the elaboration of a chronology of the phonetic changes that affect /h/ and other related sounds.

Laburpena.

Ezagun denez, eztabaidak izan dira euskarazko /h/-aren balio etimologikoaz, batez ere hitz hasierakoarenaz. Hemen saiatuko gara erakusten hainbat h- (bai maileguetan baina baita jatorriko lexikoan ere) ez hitz hasieran baizik eta bokalartean /n/ batetik —noiz 2. silabaren hasieran, noiz 3.ekoan— sortuak direla, eta horrenbestez etimologikoak eta ez “erantsiak”.

Hitzen forma kanonikoaren azterketan oinarrituaz gure azterketa eta ahalik eta gehiena urrun-

1. Lan hau eta honi lotu beste hainbat Espainiako MEC-eko “Monumenta Linguae Vasconum (II)” (2005-2008) ikerketa egitasmoari lotua da; orobat, Eusko Jaurlaritzak 2007an Ikerketa Talde Finkatu gisa onartu zuen “Hizkuntzalaritza historikoa eta euskararen historikoa” deituaren egiteko. Eskerrik beroenak Ricardo Gómezi bere irakurketa arretatsuagatik eta, batez ere, Iván Igartuari egindako iruzkin sakonagatik: begi-bistakoa da hemen doan askorekin ez datorrela bat baina haren laguntzak nire lanaren hainbat puntu zehaztea, sendotzea eta hobetzea ekarri du.

duaz ikuspegi atomista eta maileguetara mugatutik, *h-* horiek barneko kokagune horretatik ezker muturrerako bidean izan duten mugidaren azterketak, gehi kokagune ezberdinetan beste hots batzuekin izan konbinaketa eta eraginarenak, etorkizunean euskal hitzen egitura zaharra (bereziki haien ezkerreko partearena), erro-ereduen hedadura (monosilabotik bisilabora) eta bilakabidea argitzen lagun lezakeela aldarrikatzen dugu.

Lan honetan ia bi dozena hitz zaharren etimologia berriak proposatzen dira, inoiz bibliografian diren lehenak, inoiz lehen zirenak zuzenduaz, artean mailegu zahar berri zenbait ere antzemanaz; orobat, /h/-ri lotu aldaketa batzuren hurrenkera ez eze beste hainbat hots aldaketaren kronologia eraikitzeko ere lagungarri gerta bide lekiguke.

Key words: Aspiration, etymological value, movement to initial position, changes in stem structure.

Giltz-hitzak: hasperena, balio etimologikoa, ezkereratzea, erro-egitura aldaketa.

Lanaren Egitura: I. Sarrera; II. Aitzinekoak /h/-aren balio etimologikoz; III. *-h-* ezker; IV. **h3 > h1* gehiago; V. **h2 > h1* zenbait; VI. *hVrrV*; VII. Prosodia-arazo eta/ala segmentu-arazo?; VIII. Excursusa: beste zenbait *-h-* “erantsiz”; IX. **h3 > h1*, **h2 > h1* eta erro-ereduaren aldaketa; X. Lanabes zenbait hots-aldaketen kronologia baterako; XI. Ondorioak; XII. Bibliografia.

1. Sarrera.

(1) Gauza ezaguna da euskara zaharraren eta honen historiaurrearen ikerketan dihardutenen artean hitz hasierako kokagunea dela zailena berreraiketan. Mitxelenaren *Fonética histórica vasca*-ri begiratu arin bat ematea aski da ohartzeko hor diren (eta bestetan nekez aurkituko ditugun) kontsonante eta bokal aldaketa, trukaketa, erorketa eta gehiketak, usu egoera zaharra edo zaharragoa berreskuratzea ia ezinezko egiten dutelarik.²

Azken urteotan erro teoriak (ik. Lakarra 1995, 2007b) eta morfemen forma kanonikoaren azterketak (Lakarra 2002a, 2004b, 2009b) morfemen eta morfema-multzoen ertzak (ezker partekoa eskubikoa adina, bederen) zein horien arteko guneak aztergai bilakatu ditu, bertsolari eta poetentzat horrela ez bada ere; are gehiago, interesgarriago bilakatu du ezker alde hori tipologia holistiko diakronikoak erroak eta hitzak noizbait ezkerretarantz hazten zirela —ez eskubirantz garai historiko modernoagoetan legez— erakutsi duelarik (cf. Lakarra 2005, 2006a). Izan ere, alomorfoen arteko diferentziak ezkerreko hotsetan ez soilik fonetikoak baizik eta morfologikoak zirela aurkitu dugu behin baino gehiagotan (ik. Lakarra 2007a *esan/jasan*, *samur/labur* eta besteri buruz).

Hitz hasiera bere osotasunean aztertzeo dugin behar eta asmoen barnean (ik. Lakarra prest-2, prest-3 eta prest-4) kokatu behar da egungo gure saio txiki hau. Soilik kontsonante bakar bat (/h/) aipatuko dugu funtsean, halere, eta ez inolaz ere horrek hitz hasieran dituen agerraldi guztiak, hamabost-hogei edo baino,³ “*h-* ez-etimologikotzat” sailkatu ohi diren dozenardi mailegutatik edo abiatuaz, gainera. Itxadoten dut, halere, bere labur eta arinean bildu ahalko dela bertan zenbait argi,

2. Ez da harritzekoa, baina bai markatzekoa eta noizbait zuzentzekoa (cf. Lakarra prestatzen-1/-2/-3) Mitxelenaren liburu bikain horretan hitz hasierako fenomenoek ez dutela barnekoek edo akabukoek bezalako atal berariazkoa hainbat eta hainbat kapitulutan, zalantzarik gabe ohar interesgarri asko gaiak izan arren liburuan barrena. Halere, hitz hasiera guztien edo gehienen ikerketa orokor eta monografikoak asko lagundu bide lezake euskararen bilakabide fonologikoa eta morfologikoa sakonagotik ikertzeko eta ulertzeko.

3. Beste lan batean (Lakarra prest-6) aztertu nahi ditut beste hainbat kasu eta beren osotasunean hVCV, hVCCV, hVCCV eta hVCCVC erro-ereduak.

gogoeta edo etorkizunerako ikerbide hainbat hitz mailegatu eta jatorrizko atzenduren etimologiaz; orobat, *h*- horien jatorriaz eta ezker aldearen egituraz eta kronologiaz abian diren eta zalantzarik gabe oraindik ere prestatu beharko diren ikerketen interes eta premia ere ageriago gera bide daiteke.⁴

2. Aitzinekoak / *h* /-aren balio etimologikoak

(2) / *h* /-aren aitzinatasunaz, jatorriaz, hedaduraz, iraupenaz, erorketaz edo sorreraz eztabaida eta iritzi ezberdinak izan dira, are hizkuntzalaritza diakroniko “hertsian” bertan, euskara batu modernorako eredura edo bestetara jo gabe ere. Aitzineuskara estandarrean Koldo Mitxelenak garbi asko ezarria utzi zuen / *h* / soinu edo ezaugarri izateaz landa (zehazki, gero desagertutako leherkari bortitzena hitz hasierako kokagunean),⁵ fonema beregaina ere bazela.

Mitxelenak erakutsi zuen lotura zela hasperenaren eta azentuaren artean; zehatzago, azentuak eskubitatik ezkerretarantz izan duen lerradura luzean higu eta hondatu egin dituela lehenagoko hasperen anitz, ez baita zilegi izan hizkuntzaren historiaren garai luzeetan azentuaren ondotiko hasperenik.⁶

(3) Egia da Larry Trask zenak (1997) oso bestelako hurbilketa orokorra aurkeztu zuela; alegia, harentzat hasperenak, guztiak edo gehienak azentuaren eraginez ziren sortuak eta, horrenbestez, hasperena ez zen gehiago fonema beregaina, segmentozgorako epifenomenoa baizik:

With just a tiny handful of possible exceptions, the Basque aspiration is not etymological — that is, *h* does not continue an earlier segment, and the aspirated plosives are not distinct in origin from the unaspirated voiceless plosives. Instead, the aspiration originated as a suprasegmental feature, possibly one correlated with the position of the word-accent in Pre-Basque. It is this suprasegmental origin which is chiefly responsible for the restricted distribution of the aspiration (Trask 1997: 158-159).

Ondoren hasperenaren jatorri ez-etimologikoaren erakusgarri gisa mailegu dozenatxoa (*harea*, *ohore*, *hautatu*, *lehoin*, *Z anhua*, *makhila*, *harma*, *ahate*, *haizkora*, *sorho*, *Z phiper*, *gerthu*) hasperenarekin damaigularik; halere, “note in particular the regularity with which an aspiration represents

4. Inspirazio-iturri gisa txinera zaharraren (Sagart 1999), txameraren (Alieva 1991, Thurgood 1999), Australiako hizkuntzen (Dixon 2002), taniaren (Post 2006) zein austroasiatikoaren (Donegan & Stampe 1983, 2004) inguruko lanak har ditzakegu (ik. Lakarra 2009b).

5. Ez naiz arituko hemen gai honetaz, baina ezaguna da lekukotza urria gorde dela; Lakarra (2006c)-n aipatu izan dugu leherkari ahoskabez hasitako aditz erroetan, ahoskabe horiek hasperendunak direla beti (*ekharri*, *ethorri*, *ikhasi*, *ikhusi*) eta —hau lehenago markatu zuen Mikel Martinezek— ez dela *h*-z hasitako aditz errorik (*-non- batetik datorren *eho*-z landa, noski). Gertakari hauetarik lehenak aditz izen zaharren enborren garapenari *antequem* bat ezartzen dio; bigarrenak erakusten du ez zela garai jakin batetik (IV. mendea) aurrera horrelako aditz zahar gehiago sortu: izan ere, ez zen lehen hasieran leherkari bortitza zutenak (gero *h*-) ez aditz bilakatzeko arrazoirik gainerako hotsez hasitako CVC oinarriak **e*- ezarriaz aditz bilakatzeko jarraitu izan balute.

6. Dagoeneko markatu bezala (cf. Igartua 2001), bi leherkari ahoskabe dituzten hitzetan, egitekotan, hasperendun lehena bilakatzeko delarik (**khaka* ez ***kakha*), oso argudio ahula da azentu zaharraren inguruan Mitxelena eta Martinet oharu ez arren: maileguak dira horrelako guztiak eta ez gainera mailegu horien formarik zaharrenak. Hots, *bike* zein *bikhe* beti izango da *phike* nahiz *pike* baino zaharrago.

the former position of a lost intervocalic *n*" markatzen du (159).⁷

(4) Egia da, orobat, azalpen klasikoan hainbat *-h-* beste hainbat *-r-*, *-g-* edo gainerako *-ø-* > *-C-* hiatoaren aurkako kontsonanteak bailiran azertu direla:

11.15. A *h* intervocálica o entre diptongo y vocal de los dialectos septentrionales corresponde muchas veces cero en los españoles. Muy frecuentemente, sin embargo, la correspondencia es *h* : *g* o *r*, que por disimilación puede pasar a *l* : v.-fr. *beharri* 'oreja, oído', a.-nav. Baztán sal. *begarri*, a.-nav. sal. *bearri*, ronc. *biárri*, a.-nav. guip. vizc. *belarri* < **berarri*, cf. v.-fr. *beha*, ronc. *béa*, sal. *bea* 'atender, escuchar'; con *h* de **n*, vizc. *arabi* 'arándano', *agate*, *arata* 'pato', mer. *segi* 'niño'.

Traskek bere "rules for the placement of the aspiration" delakoen artean ondokoa ematen digu:

3. An /h/ must appear at the onset of the second syllable to separate two vowels in hiatus if these vowels cannot form one of the six recognized diphthongs *ai ei oi ui au eu*.

Examples: *behar* 'necessity', *aho* 'mouth', *ihintz* 'dew', *ohol* 'plank', *liho* 'flax', *xehe* 'small', *ihar-duki* 'argue', *ihes* 'flight', *eho* 'grind', *ohoin* 'thief', *uholde* 'torrent', *ahal* 'ability', *behor* 'mare', *ohe* 'bed', *ohar* 'notice', *zuhur* 'prudent', *zuhaitz* 'tree', *lehoi* 'lion', *ahate* 'duck', *ohore* 'honour', *puhullu* 'fennel', *kaholla* 'provisions', *kaheka* 'owl'. (A virtually unique exceptions is *joan* 'go') (Trask 1997: 159-160).⁸

(5) Gu Mitxelenaren hurbilketari lotuko gataizkio funtsean; dakusgunez, hori da bide errentagarri bakarra, hizkuntz historialari batentzat, begi-bistako arrazoiengatik: hura da, izan ere, etimologiak eta, beraz, azalpenak edo azalpen-bideak garatzen lagundu gaituena azken 50-60 urteetan eta ez dut alderatzekorik ezagutzen egungo egunean ere.⁹ Hark dioskunez (FHV, 208), lau eratako /h/-ak dira balio etimologikoa dutenak: 1) bokalartekoak, aurreko *-n-* ahul edo soilen ordeko direnak; 2) zenbait mailegutako hitz hasierako /f/ > /h/ batzuk; 3) hor bertan, lehenagoko leherkari bortitzen bilakabide direnak eta, 4) hor edo beste nonbait, aitzineuskarako /h/ gordeak.

(6) Orain Igartuak lehen berreraiketa hutsez genekiena (ikus testuko azterketa adibideak) *-n-* > *-h-* bilakabideaz argudio tipologikoen bitartez azaltzen eta sendotzen du, haren naturaltasunaz ziren aurreiritziak uxatuaz:

Los datos tipológicos que han ido llegando de la mano de la rinoglottophilia, unidos, desde luego, a la información diacrónica interna, permiten actualmente prescindir del recurso a la aspiración antihiática, hipótesis compañera de la pérdida de *n* en toda posición intervocálica y que

7. Ezaguna da Traskek atzeraka egin zuela bere 1985eko leherkarietako proposamenetik 1997ko liburuan, Mitxelenaren azalpen klasikoaren alde; /h/-ari eta hasperenketari dagokionez, ordea, haren datuak eta argudiaketaren parte on bat erabili arren, hurbilketa orokorra ezberdina da, nabarmen: Mitxelenak fonema beregain baten mugak eta galera-arrazoiak azaldu nahi ditu azentueraren bitartez; Traskek, aldiz, hotsaren beraren sorrera, azken finean besteren epifenomenotzat joaz.

8. Erka bedi Mitxelenaren ondoko pasartea:

Donde a mi juicio, puede considerarse probado el valor etimológico de la aspiración es en los casos en que, de no existir ésta, resultaría un diptongo. Es decir, el tipo de alternancia *ahi* : *ai*. No se ve, en efecto por qué razón en unas zonas se pusieron en un momento dado a pronunciar *sehi* 'criado', mientras seguían diciendo *sei* 'seis' o *nahiz* 'aunque', cuando continuaban diciendo *n(a)iz* 'soy' (Mitxelena 1950b: 198).

Ondoren *-n-* > *-h-* aldaketaren hainbat adibide ematen ditu.

9. Etimologiaren balioaz eta beharraz hizkuntzalaritza historikoan ikus Lakarra (2008a)-n aipatu Watkinsen gogoetak.

desde un punto de vista estrictamente teórico, presenta el inconveniente —grave o leve, eso según la escuela— de ser una explicación de tipo esencialmente teleológico (...)

Las observaciones precedentes conducen, por último, a una conclusión previsible: las sonantes nasales (en particular *n*) deben ser incluidas entre las fuentes posibles de la aspiración (sería la décima, según la clasificación propuesta al comienzo de estas líneas). A los pocos ejemplos seguros de ese proceso de cambio por el que una nasal se convierte con el tiempo en una fricativa (/h/) o una oclusiva (/ʔ/) glotal hemos de añadir ahora la evolución fonética que en euskera lleva de una -*n*- intervocálica situada en segunda¹⁰ sílaba a una aspiración. La culpa, también en el caso vasco, fue de la rhinoglottophilia (2009: 14).

(7) Ezaguna da /h/ bat edo gehiago hitz berean aurki litekeela akitanieraz eta euskara zaharraren geografia osoan, Mendebala barne, Erdiaroan.¹¹ Baita lehen galera Hegoaldean Nafarroan ematen dela X-XI. menderako, inguruko erromantze *h*-gabearen eraginez eman ere (FHV, 205-206). Mitxelena (FHV, 209) aipatzen ditu /h/-dun euskalki historikoetan ematen diren kontraesan zenbait hitz jakinetan *h*-dun edo *h*-gabe azaltzen direlarik (*hauzo/auzo*, *hauzi/auzi*...); orobat, morfologian edo hitz-familiatan den beste zenbait ere (*eure* baina *hire*, *ator* baina *hator*, etab.).

(8) Prestatzen ari naizen lan batean “kontraesan” horietako bati lotuko natzaio, baina egungo solas nagusia, orde, beste nonbaitetik abiatu nahi nuke; hots, FHV-n aitoritzen da, aurreko azalpenen ondoren ere, badela zenbait irregularitate edo, hobe, badela zenbait /h/, —batez ere hitz hasieran—, etimologikoak ez direnak:

Por lo que respecta a la posición inicial, la más importante a este respecto, se pueden hacer valer las siguientes razones: 1) *h*- aparece en préstamos sin justificación alguna. Así, entre otros, en lab. *harea* desde el siglo XVII) (...).¹² 2) Falta la aspiración allá donde se esperaría encontrarla: Leiz. etc. *ume* cría, de **kume* (...). 3) No es raro que haya desacuerdo entre los distintos dialectos respecto a la aspiración inicial. En monosílabos el sul. parece haber generalizado *h*- (...). En palabras más largas, sul. *áizo*, Leiz. *auzo* ‘vecino’, lab. *hauzo* (...).

10. Itxadoten dut erakustea murriztapen hau ez dela beharrezko, hots, -*n*- > -*h*- eskubirago ere jazo dela.

11. Hor zehar inoiz edo behin norbaiti oraindik ere entzun edo irakur dakiokenaren aurka, Mitxelena oso garbi mintzatu zen Donemiliagako Rejako hasperenketa erregular eta ugariak: “Se puede afirmar, además, con una verosimilitud que se acerca mucho a la certidumbre, que en territorio español extensas zonas de habla vasca, sobre todo de Alava y la Rioja, conocieron también la aspiración hasta el siglo XIII inclusive, por lo menos. Esto se evidencia por la *frecuencia* y *regularidad* con que aparece la letra *h* en la lista de pueblos alaveses conocida por la Reja de San Millán” (FHV, 205; etzana nirea [JAL]). Bestek azaldu beharko horren alerik zergatik ez den agertzen hor-hurbileko sei-zortzi mende lehenagoko omen diren Veleiako euskal idazkietan dela < NAIA > (ez [A]NAIA) zein < IL TA > bezalakoetan eta < -A > “artikulu” ugarietan (cf. Rejako lekukotasunaz Manterola 2006); Akitaniako idazki ia garaikideek ere ez diote batere laguntzen lan horretan.

12. *Harea*-z landa, *harma* (eta eratorriak), *harrapatu*, *harroka*, *hautatu*, *hauzu/haizu*, *herratü*, *hezkabia*, *hira*, *hiraka* dira zerrendatuak.

Charrean eransten du “ejemplos de *h* parásita se encuentran en muchísimas lenguas, si no en todas las que poseen ese fonema (...)”; ikus 11. oharrean aipu osoa, *hezkabia* eta *harroka*-ren azalpenekin. Azkenik, (210), “es también evidente, como lo demuestran los préstamos y palabras compuestas, que la aspiración se ha desarrollado dentro del vasco mismo (...)”, Leiz. *lehoin* eta bere zubererazko aldaera aipatuaz; ikus beherago testuan batz eta besteaz. Ikus Lakarra (prestatzen-6) *hire* / *eure*-z.

Mailegu zenbaitetan aurkitu hitz hasierako *h*- “arrazoigabe” horietarik abiatuko gara gure lanean, nahiz eta ez gatzazkien soilik horiei lotuko; zergatia aurkituko ahal du irakurleak ondoko ataletan.¹³

3. *h* ezker.

(9) Badira hainbat urte Joakin Gorrotxategik lehenik eta gero biok (Gorrotxategi-Lakarra 2001: 425) uste dugula Mitxelenak aitorten larriegia egin zuela beharrik gabe. Izan ere, baldin bagoaz berriro Mitxelenaren / *h* / etimologikoen lehen sailera, han esaten zaigu soilik / *h* / horiek lehenagoko *-n*- batetik datozela, ez ordea, NON diren kokatuak edota NON behar duten agertu, seguru-eruenik logikoena sortu diren toki horretan bertantxe agertzea iruditu arren guztioi. Alabaina, *harea* < *arena*-k, demagun, erabat betetzen du *ohore*, *ahate*, *xahu*¹⁴ eta gainerakoek legez Mitxelenak emandako aldaketa-lege horren definizio hertsia; soil-soilik, sail horretako gainerako kideetan ez bezala, Mitxelenak aipatu ez zuen erregela bat, erantsi behar diogu: **h3 > h1*, hain zuzen. Hots, hirugarren silabaren hasieran sortua lehen silabara aldatu dela; aldaketa hau eta antzekoak izango dira gure gaurko solasaren ardatza.¹⁵

(10) *Lehoi* (eta honen aldaera *lehoín*) ere aipatu genuen, noski, harako lan hartan, baina hitz hori ez da **h3 > h1*, baizik eta **h3 > h2*; badaezpada gero honetaz aritzeko aukerarik ez balitz, ohar bedi horrelako gehiago ez dugula aurkitu jatorrizko euskal lexikoan. Merezi lukeela, bada, hortik hitz zaharren egituraz ondorioaren bat ateratzea, esaterako jatorrizko hitzetan kokagune hori betea zela oraindik, maileguetan —zilegi izaki— hutsunea zelarik.

(11) Mitxelenak berak azaldu zuen dagoeneko pare bat *h*- “ez-etimologiko”-ren zergatia: *harroka* eta *hezkabia*-rena, esaterako.¹⁶ Badira, halere, begibistako *harma*-renaz landa, *h*- azalkizun duten mailegu haboro, horietan nekez proposa baikenezake latinetik *h*-gabe eta euskarazko *h*-dun ezeren arteko gurutzaketarik.

13. Gogoan dut Mitxelenaren hurrengo pasartea:

11.13. A pesar de que los procesos estudiados han debido causar muchas veces la desaparición de *h* en posición inicial, quedan con todo ejemplos en que *h*- puede muy bien ser el continuador de un sonido anterior. Es cierto, sin embargo, que los casos de prótesis de *h*- examinados en 11.6 tienen que mermar la confianza que pudiéramos tener en que *h*- en un significante determinando sea etimológica, pero no llegan a destruirla totalmente, al menos cuando la palabra tiene una cierta configuración fónica (FHV, 219, etzana neurea; 11.6 hori nik §8-n aipatua da).

Bestalde, Garrettek dioskunez, “At the left word-edge, two Greek changes can be seen as by-products of development of aspiration as an initial-syllable prosody. One is aspiration metathesis, by which an *h* in a second-syllable onset sometimes migrated to the beginning of the word, as in **euho*: > *héuo*: ‘sing’ (Lejeune 1982, 95-6, 137-8). This is clearly post-Mycenaean (...). The second left-edge change is Grassmann’s Law, by which an initial aspirated stop is deaspirated when an aspirate follows in the word (...)” (2006: 141).

14. Hauezaz cf. Trask (1997), 83 akabuan aipatua.

15. Igartuak gogoratzen duenez (2008: 13. oh.) Mitxelenak ere antzeko zerbait izan bide zuen buruan: “debo ... renunciar a mi explicación de *S hariña* < **areha* < *arena*, porque en esa posición, la aspiración, si existió alguna vez, debió perderse en fecha muy temprana” (Michelena 1988 [1950: 201]).

16. “Ejemplos de *h* parásita se encuentran en muchísimas lenguas, si no en todas las que poseen ese fonema (...) Pero los ejemplos vascos resultan comparativamente muy numerosos. Eso no quiere decir, sin embargo, que algunas de las explicaciones que suelen ofrecerse en otras lenguas no tengan aplicación en nuestro caso. Así *harroka* sería *arroka* x *harri* ‘piedra’, *hezkabia* debería la inicial al cruce con *hatz* ‘prurito, sarna’, etc.” (FHV, 209, 10. oh.).

4. *h3 > h1 gehiago.

(12) Esango nuke fenomeno hau jatorri argi eta *h*-gabeko mailegu gutxi horietara mugatzeak erabat desbidera gaitzakeela —eta nago dagoeneko ez ote gaituen desbideratu ere— arazoaren benetako tamaina eta azalpen egokia bilatzetik. Izan ere, *harea*-ren egitura bera du *herio*-k ere jatorrizko lexikoan, baina ez Mitxelenak ez bestek ez du zeresanik *h*-horretaz, ezta beherago agertuko diren antzeko egiturako mailegu itxurarik inorentzat ez duten gainerako guztiez edo gehienez ere;¹⁷ alabaina, Lakarra (2006b, 2006c)-n erakutsi bezala, *herio* < **elino*-tik dator (→ **eliho* > **eriho*), *jaio* (< **eaio* < **edadino*)-tik eta *jario* (< **calio* < **cdalino*)-tik bezala. Esan nahi da erro zahar eta familia bereko direla, batak *h*-eta enparatuek *j*-izan arren, eta guztiek bide zutela noizbait *-*n*-bat ere erroaren (erro beraren) -C2 delakoan.

(13) Are gehiago, bada hVCVV egitura horren oso antzeko bat, amaieran hiatoa beharrean diptongoa duena (hVCVV), hain zuzen, eta hara hor *hedoi/hodei* nahiz *hoge*, aurreko *harea* eta *herio*-tik hurbileko baina ez berdinak. Bada, batak zein bestek onartzen du *h3 > h1 analisia: a) **e-don-i* (cf. *lohi*) > **edohi* > *hedoi* (eta tinbre metatesia [cf. § 26 *hidoi*-z]), b) **bor-gen-i* > **o(r)gehi* > *hoge*.¹⁸

(14) Mitxelenak (FHV, 99 eta 492) esanahiaz lotu zituen *heuragi*, *ugari* eta *jori*, baita lehen bien amaierak ere metatesiaren bidez. Ez zuen azaldu, alabaina, *heu*-hori; gu orain **eradun*-egi batetik abia bagintez (-egi Mitxelenak berak azaldu atzizki ezaguna da) **eradun* > **eranun* (asimilazioz),¹⁹ **erahun* > **herau*-genituzke, eta diptongoaren azken zatia silabaz aldatuaz, **heuraegi* ere bai.

(15) hVCVV ereduaren beste aldaera interesgarri bat ere bada, hVCV(V)n, alegia: aurrekoa bezala hau ere ikertu gabe dugu, baina hor kokatzen dira *hebain*, *habuin*, *higuin* (< **e-ban-i*, **ahobune*, **iguni*), batetik, eta *haran* (**e-ra-don* > **eronan* > **erohan* > **haroan*), *haragi* (**e-ra-non-gi* > **eronagi* > **erohagi* > **heroagi* > **heragi* > *haragi*), bestetik.²⁰ Guztietan *h*-ez da aski eskubi sortu eta ezkerretarantz hedatu den -*n*-bokalarrekoaren arrasto ezaguna baizik. Alabaina, oraingoan bokalarreko -*n*-horrek eskubitara ere utzi du bere arrastorik, **artzani* > *artzain*, **arrani* > *arrain*, *lukanika* > *lukainka* eta beste askoren gisako akabuko -*n* horretan.²¹

17. Ohar bedi, gainera, *h2 > h1 fenomeno hau eta hasierako *h* “ez-etimologikoen” kontua ez direla lotzen, dakidala, ez FHV-n ez bestetan. Esango nuke bien loturak “*h* adventicia” edo “*h* erantsi” horien kontua bestela aztertzea eraman zitzakeela ikertzaileak. Ikus § 18hh *h2 > h1 zenbaitz, artean Mitxelenaren *hezur* < **enazur*, *haitz* < **ani(t)z*/**ane(t)z* eta Irigoienek *heuskara* < **enuskara*-z.

18. Honen ustezko jatorri zeltikoak dituen zailtasun gaindiezinez ikus Mitxelena (1964) eta Gorrotxategi (1987). Lakarra (2002b)-n azaldu nituen *bost*, *bortz* < **bor-tz* eta *hamar* < **han* + **bor* analisiak; segida [*han-bor*]-*bortz* ‘15’ eta **bor-gen-i* ‘20’ (= ‘eta 5’ > ‘amaia’; cf. lat. *quin-que*) genuke. Amazoniako (eta beste hainbat tokitako) antzeko kontaketa sistema baterako ikus Epps-en lana *Diachronica* 2006-n; beste nonbait aipatu bezala (cf. Lakarra 2007a), bada hor *sei*, *bederatzi* eta *hamaiika*-ren etimologiez ere paralelo jakingarririk.

19. Cf. beherago (§17) **obeden* > **oben* (eta *hoben*), *offende*-tik; azken honen metatesirako cf. *legen* < *gazi*. *dengue*.

20. Aditz hauetaz ik. Lakarra (2006b), (2006c), (2007a), etab.

21. Hualdek (1993: 292-296) zubererazko bokal sudurkariak fonematizat ez hartzeko aurkeztu zuen bigarren /h/ fonema sudurkariaren proposamena ez dakit kontrakoa baino merkeago izango den; nolana ere, badira hor -Vn / -V alternantziei lotutako zenbait arazo inolaz ere ez direnak soilik zubererazkoak eta azterkizun direnak. Ikus 23. oharra *haitz* eta bere eratorrietako bokal sudurkariak.

(16) *Hegan/hego*-rekin ere antzeko zer bait izan genezake: **e-gan* batetik abiatuaz (cf. *gain* [B *gane*] < **gan-i*), -*o* atzizkia²² eranstea **egano* eta hortik **egaho* > **hegao* > *hego* aterako genuke.²³

(17) Mitxelenak zerrendatu *h-* “gehiegizkoetarik”, “ez-etimologikoetarik”, beste bat ere ez da “gehiegizko”, baizik eta beharrezko eta etimologiko ere kontuak ongi egiten badira: *hogen/hoben* < *offendere*-tik ateratzen du berak, aurreko enparatuek legez, ohartu gabe, ordea, *h-* azaldu gabe uzteaz landa, azken silaba (-*de*) ere ez dela azaltzen. Hots, *offendere*-tik ***obendatu*/***ogendatu* eta *offende*-tik (edo postverbal gisa *offendere*-tik) ***obende*/***ogende* atera behar ziren, ez *hogen/hoben*, benetan gertatu bezala: ez da arrazoirik -*n-* ondoko -*de* hori galtzeko, ez bada metatesi bat proposatzen, -*n-* akabura igarotzen delarik eta bokalarrean horrela kokatutako -*d-* galtzen. Hobe esan, -*d-* hori galdu aurretik -*n* orain akabuko horrekin asimilatu eta *h* bilakatu; hara hor euskarazko hitz hasierako *h*-aren jatorria: *offende* > **obende* > **obeden* > **oben* > **obehen* > *hoben*.²⁴

(18) Gorago ikusi duguna sendotzeko har dezagun *hagin*. Nik dakidala, inork (hots, ez Mitxelenak, bederen) ez du hitz honen etimologiarik eman²⁵ eta, inplizituki nahiz esplizituki, guztiok edo gehienok izan dugu euskal hitz garbi eta jator-jatortzat. Nire (oraingo) ustez, oker, ordea. *Caninu*-tik abiatzen bagara eta *k-* > *ø-* onartzen,²⁶ gehi -*n-* > -*h-* (> -*ø-*) lege ezagunak horren hondarrari ezartzen —bigarren bitan—, ***a.i.u* batera edo iritsiko ginateke. Baldin eta gogoratzen badugu -*iu* segidak mailegutan -*i* ematen duela (cf. *martiu* > *marti*), are ***a.i* batera ere helduko litzateke gure **kaninu*. Alabaina, ez dugu horrelakorik; aldiz, 1) hiatoak hausteko -*ø-* > -*g-*, 2) -*VnV-* > -*Vn*, 3) **h...h...* > *ø...h...* eta 4) **h3* > *h1* jartzen baditugu behar den ordenan, *hagin* da lortzen duguna, hain zuzen ere: *caninu* > **āhihū* > **aōihū* > **ha.iun* > **ha.in* > *hagin*.

5. **h2* > *h1* gehiago.

(19) Formulatu gabeko **h2* > *h1* erregelaren adibide famatuak genituen Mitxelenaren etimologien artean; *hezur/azur* < **enazur*, esaterako; bide batez, Mitxelenaren aitzinforma trisilabo VCV-

22. Ez da nahita nahiezko hori izatea atzizki ilun honen (cf. Trask 1995) jatorrizko forma; beharbada **bo-* erro batekin (cf. *eman*) lotua egon liteke, dravidikoz datiboko laguntzailearekin (cf. Steever 1993) gertatu bezala.

23. **go* erroa (cf. *igo*, *goi*, *goiz*, etab.) berriagoa litzateke, **gan-o* baten kontrakzioz sortua; ez naiz analogia kontuetan sartuko baina bada, agian, horren beharrik *hegan*-en *h*-arentzat. Oroit bedi, nolanahi ere, Kurylowiczen legeetariko batek dioskunez, forma berriak hartzen duela funtzio nagusia, erabiliena bilakatzeak ere familia osoarekiko identifikazioa erakarriaz eta honen eredutza hartuaz.

24. *Hogen* forma berankorragoa bide da, **ho.en* batetik sortua: cf. Lakarra (2007a) eta (prestatzen-1) *nagusi*, *jagon*, *egarri*, *igarri*, eta beste -*ø-* > -*g-* zenbaitentzat. Erregela bera aspalditik ezaguna da, noski, euskal fonologian; orain Julen Manterolak gogoratzen didanez, gipuzkera zaharrean nahiz Larramendiren Gramatikan ere badira *digō* ‘dio’, *digot* ‘diot’ zein *digō* ‘esaten du’ tankerakoak.

25. Hots, benetan har genezakeenik; Agudek eta Tovarrek biltzen dituzte, bai, Boudaren Kaukaso eta Siberia ekialdeko nahiz Tasmaniako “antzekoak” eta baita Trombettiren Australia, Afrika eta beste ez jakin nongoak, Bergerren burushaskia barne, jakina. *Hagin* ‘zuhaitza eta horren orria’-ri dagokionez beste sarrera bat egiten dute bertan toponimiaren bitartezko sustratoak, zelta eta are frantsesa aipatuaz. Guztien egiantza urria da eta ez dakit, gainera, zergatik bi sarrera egin behar diren ere hiztegi etimologiko batean, bai, noski, erabilera hiztegiatan.

26. Lehen FHV-n bilduez landa, hara *ceruu* + *oin* > **eru-oin* > **ero*in > *orein* [cf. *kinten* < **gider* + -*oin*], edo *itsu* < **etsu* < **ketsu* < **tseku* < *caecu* (cf. Lakarra prestatzen-1). Ez dut uste, aldiz, *habia* eta *harri*-ko (honetaz ikus 28. oh.) *h-* maileguko *k-* batetik datorrenik.

horretatik gorago jo beharra ez eze aukera ere bada: *berna-zur > *ernazur > *enazur disimilazioa-ekin; cf. *belaun* > *berna-(g)un asimilazioarekin (Lakarra prestatzen-1).

Erregelaren beste adibide bat *heuskara* < *enuskara genuke; Irigoyenen (1977) etimologiaren zati honek (*-n- > -h- eta -h- > h-) ez zuen aitzakiarik lehen eta are gutxiago orain aurreko orrialdeetan ikusia daramagunarekin. Alabaina, abiapuntu bezala proposatu zuen —eta gero hainbat aldiz errepikatu den— *enautsi aditza ez zen beharrezko eta, areago dena, ez bide da inoiz horrelakorik izan: labur esanda, diptongoa soilik berankorra izan liteke (*-da-dun- > *-na(d)u(n)- ondorengoa, cf. *i-non, Irigoyenek berak gogoratua) eta hori zein -u- hori gabe ere, *-on-tz batetik abiatuaz nahita nahiez *e-non-tz-kara > *enunskara > *chuskara > *heuskara* egin behar zuen; ikus Lakarra (2006c).²⁷

Haitz ere talde horretan kokatu beharko genuke: Mitxelenak aspaldi (SHLV [1949]: 457) *ani(t)z / *ane(t)z batetik ateratzea proposatu zuelarik, -n- > -h- eta *h2 > h1 beste inon baino garbiago dirudite inongo analogiaren beharrik gabe.²⁸

(20) Mitxelenak bildu *h-* “ez-etimologikoetarik”, bada oraindik beste bat ere ez dena “gehiiegizko”, baizik eta beharrezko: *hautatu*, Arbelaizek (s.u.) dioskunez, Mitxelenak *aptare*-tik atera nahiago omen zuen Boudaren *optare*-tik baino; Corominasek bigarren edizioan “El vasco *autatu* ‘escoger, elegir’ parece favorable a la etimología *optare* ‘id’ que propusieron Diez y Cornu (GGr. I, § 226), y que apoyan para el vasco Lacombe y Gavel, RLiR X, 88-89” dio lehenik, baina berehalakoan “también es posible que de ‘divisar’ se pasara a ‘distinguir’ > ‘elegir’, y que la voz vasca esté tomada del cast. arcaico *autar, derivado de *altus*”. Batera nahiz bestera, dena ongi, itxuraz, hasierako *h-* salbu, beti bezala.²⁹

Alabaina, Corominasen hiztegian bertan bada aukera hoberik: s.u. *apto* dioenez, “*adapte*, ant., ‘alto, noble’ (Alex. O, 1979) tomado del oc. ant. *adapte* (o *azaut*), procedente del latín tardío *adaptus* ‘apto’ modificación de *aptus* bajo el influjo de *adaptare*”. Honen aurrean *optar*,³⁰ *autar*³¹ zein *aptar* baino hobe bide da okzitanierazko *adapte* izen/adjektiboa hartu abiapuntutzat; hasteko, *hautatu* Iparraldekoa da edota hortik hedatu da euskaraz, ez hegoaldeetik; jarraitzeko, *adapte*-k —besteek ez bezala— badu *hautatu* osorik azaltzeko langairik: *adapte*-tu > **adautatu* > **anautatu* (disimilazioz) > **ahautatu* > **haautatu* eta hortik, *hautatu*. Hortik, eta ez alderantziz, *hauta*, *nekatu* edo *merkatu*-tik *neke* edo *merke* bezala.

27. Honek ez du kentzen, jakina, *edausi* eta bestelakoak izatea, baina testuan aipatu lanean edo Lakarra (2007a)-n aztertu *da- aurrizkiarekin.

28. Cf. Arbelaiz, s.u.: “Podría suponerse que la aspiración que hubiera podido conservarse, se perdió en alguno de los derivados, precisamente a causa de su longitud, y se extendió luego por analogía a (*h*)aitz. Aquí podría extenderse también la explicación de la divergencia dialectal en cuanto a su *h-* (BAP 6, 458) (49-2, 211) (73-2, 41)”. Mitxelenak hitz honek —eta bere eratorriak izan litezkeen gainerakoek (*aizter*, *aizto*, *aiztur*)— erronkieraz eta zubereraz dituen bokal sudurkariak markatzen ditu; ikus 16. oharra Hualderen zubererazko “h sudurkariaz”.

29. Cf. DGV, s.u.: “Etim. Se trata con toda probabilidad de un préstamo cuya *h-* no tiene justificación etimológica. Sobre su origen v. BAP 1951, 545 n. 14, y DCECH s.v. *alto* I n. 6”, hots, testuan aipatuak.

30. Bidebatez, Corominasek (s.u.) esaten digu hitz hau oso modernoa dela gazteleraz, oraindik Oudin eta Covarrubiasek nahiz Cervantesek ere ez baitute erabiltzen; zaharragoa *adoptar* dugu.

31. Agudek eta Tovarrek dioskutenez, Corominasek beranduago *autar aditza desegokizat baztertu omen zuen.

6. hVrrV eredua.

(21) Gorago (cf. § 18 *hagin*) hasierako *h*- eta akabuko *-n* bokalarteko *-n*- bakarretik atera ditugun bezala, baliteke horrelako egitura baten bitartez *hVrrV* erro-ereduaren jatorriaz ere zerbait esan ahal izatea. Ezer baino lehen, aurrera dezadan beste lan batean erakutsi dudan legez (Lakarra 2007a), *erran* ez dela *-Cr-* batetik ateratako *-rr-* bortitz bakarra:³² horietarik dira *arrano*, **arrani*, *jarraiki*, *jarrugi*, *inarrosi*, *errain* eta enparatuak; eta horien kide dira **ardano*, *jardun*, *arbindu*, *urgatzi* eta gainerakoak, zeinetan *-rC-* taldearen bilakabidea ez den eskubiko kontsonantea galtzeraino iritsi. Hurrenez hurren, **e-da-ra-don-no*, **e-da-ra-din-i*, **e-da-ra-din-gi*, **e-da-ra-don-gi*, **e-da-ra-non-tz-i*, **e-ra-din-i* dira goikoentzat proposatutako analisiak eta **e-da-ra-dan-o*, **e-da-ra-dun*, **e-da-ra-bin-du*, **e-da-ra-gotz-i* beheragokoenak.

Bada, aurkitu ditudan *erran*-en kide hauek guztiak lehenagoko *-nr-* talde batetik datoz. Ez dut “sortzezko” *n*-tik esan nahi, usuenik bokal asimilazioz (**e - a > *a - a > a-*) eta kontsonante disimilazioz (**e-da-ra- > *e-na-ra-*) horrela bilakatu diren *-d-* batetik ere kausitu baititugu, *errain*, *jarraiki* (< **din*), etab. legez.

(22) Hartzen baditugu orain *herri*, (*h*)*erro* eta *harro*, ez dugu horien azalpenerako dagoeneko kausitu ez dugun ezeren beharrik: **-n- > -h-* eta *-n;* **-h- > h-*; **-n + r- > -rr-*. Hurrenez hurren, **e-ra-din-i*, **e-ra-don* eta **e-da-ra-don* genituzke, bada (cf. Lakarra 2007a). Ohar bedi *h-* eskubitatik etorritik eta ondoko *-e-* hori aditzeko aurrizki ezaguna (cf. *e-thorri*, etab.) izaki, erroa *R-* batez hasiko litzatekeela. Bestalde, guztietan, *-i* eta *-o* arazotsuak dira: erro?, atzizki? Nabarmena da, beraz, fonologia modernoak (euskara historikoarenak) morfologia zahar (historiaurreko euskararen) asko gorde-ekzutatzen duela hemen eta bestetan³³ eta are inoiz hori dela haren arrasto edo lekuko bakarra ere: cf. *erran* < **erasan*, *herro* < **e-ra-don*, *harro* < **e-da-ra-don*; *-rr-* horietara zein kontsonante talde bil zitekeen jakin gabe nola antzeman hor lehenago zein analisi morfologiko genuen?³⁴

(23) *herro*, *harro*, *herri*, *harri* eta bestek oinarrian duten bokalarteko *n*-ak eskubiranzko bidean kausatiboaren edota erroen ezkerretako alomorfo berrietako *-r-* batekin topo egin eta kontsonante multzo bat lehenik (*-nr-*) eta soinu berri bat gero (*-rr-*) sortzen dute. Esango nuke, eta dakidanez ez da artean honelakorik inon proposatu,³⁵ ez dela bestelako *-rr-* bortitzik —hots, CVC erroen

32. Etimologia Trasken (1997) ikusi zuen: *e-ra-san* > **esaran* > **esran* > *erran*.

33. Ez naiz ausartu testuan horien pareko den (*herro* ; *harro* ; *herri* ; *harri*) ezartzen, azalpen klasikoak mailegu bezala ematen baitigu, **kar* batetik. Alabaina, azalpen hori dela eta badira, agian, bi zertzelada bederen kontuan hartu behar genituzkeenak: 1) *harri*, *harre*, *har-tz* eta, beharbada, *argi*-ren artean bada lotura semantikorik (nahiz eta honek ez duen zuzenean mailegua ukatzen; 2) oso adibide gutxi dira *Th-* (*th-*, *kh-* > *h-*) fenomenoarenak maileguetan, hau eta *habia* < *cauea* dira ia bakarrik eta bigarrena ere ez da arazorik gabea, nire ustez. Nago lenisa ez zukeen hartuko **kar* horrek euskara zaharrean gainerako ia guztiek bezala; baina horrenbestez ezin *h-* bilakatu ondoren.

34. Ez dut horretan jardungo baina aspalditik markagarri iruditzen zait zeinen arreta gutxi jarri izan den aditz-erroetako hasierako kontsonanteetan eta zeinen errazki igaro diren oztipo ez aipu berezirik gabe *d-*, *kh-*, *l-*, *th-* eta, batez ere *r-* eta *rr-* hotsez hasiak; afrikatuz hasten direnek ere merezi lukete zerbait.

35. Cf. Mitxelena (1957) eta *FHV*; bitxi gerta liteke gogoratzea Mitxelenak dardarkarietan ikusten zuen garai modernoan lehenagoko bortitz/ahul oposaketaren arrasto garbi bakarra. Testuan defendatzen denak, aldez, oposaketa hori aitzineuskara zaharrenerako bederen ez du egoki egiten eta horrela balitz taldea / soila edo proposatu beharko genuke. Orain, Mitxelenarenaren kontrakoa aldarrikatzeko berriro ere dardarkarietan dugu beste inon baino froga gehiago; badira, halere, laguntzak gainerako ozenen bilakabidean: *N = -n + n-* eta *L = -l + l-* (adib. *baino* < **ba-din-no* / *baina* < **ba-din-a*, *bele* < **bel-le*, etab.); ikus Lakarra (2008a).

ezkerreko kontsonante gisa—³⁶ bide honetatik sortuez landa, maileguetakoak alde batera utziaz, noski.

7. Prosodia-arazo eta/ala segmentu-arazo?

(24) I. Igartuaren zenbait lanetan (2002, 2006, 2008) hitz hasierako “*h*- etimologiagabeak” fenomeno prosodiko gisa azaltzen dira:

(...) al igual que ocurre en otras lenguas, los fenómenos de laringalización (glotalización y aspiración) pueden revestir en euskera (especialmente en protovasco) un carácter prosódico, sólo secundariamente segmental, de tal forma que la laringalización diferenciaría entre vocablos que presentan o no ese rasgo de forma similar a la manera en que el acento establece una distinción entre palabras ortotónicas, por un lado, y clíticos o enclíomena, por otro (Igartua 2008: 8).³⁷

Prosodiak hori laguntzen duenik Igartuak berak ederki azaldu bezala, ez dut nik ukatuko. Alabaina, hasperenketaz egin nahi genukeen lan zabalago baterako beste hainbat zehaztasun utziaz, nahi nuke hemen ikuspegi prosodiko hertsiegiren baten (ez Igartuarenaren) zenbait desabantaila eta hurbilketa “segmental heterodoxoa”ren —hots, *-n- > -h- eta “-h- ezker”— hainbat abantaila aipatu, jakinik beti ere ezingo ditudala adibide guzti-guztiak azaldu. Uste dut, halere, *h*- “etimologiadunak” direla eta ez “erantsiak” kopuruan ugariago eta lege zaharragoen berri ematen digutenak eta, beharbada, baita besteen pizgarri ere.

Nolanahi ere, 8. oharrean zerrendatu ditudan Mitxelenaren ustezko hamaika *h*- “arrazoigabeak”, zenbat dira euskarazko *h*- guztien artean? Sarasolaren *Euskal hiztegia* hartzen badugu 55 orrialde eta 45 bat sarrera orrialdeko aurki ditzakegu, 2400-2500 bat guztira. Horietarik zenbait (*homo*- aurrizkiaren pekoak, demagun) mailegatuak dira, gutxienak, orde; horiezaz gain, eratorri guztiak (*huts* > *hustu*, *hutsegin*, etab.) alde batera utzirik ere badirateke ehundaka erro, itxuraz mailegatu ez direnak eta *h*- berezkoa dutenak. Goian aipatu 11 “arrazoigabeak” zer ditugu? *h*- guztien %2 edo %4?

(25) Baina horretara baino lehen ere bada lehenagokorik: segur al gara dozenatsu hori talde homogeen eta pisu berekotzat hartu behar dugun? Hasteko eta muturrera joaz, prosodia hutsaren aldetik nola azal *harroka* eta *harma*-ren aurrean *harea*, *herio*, *hodei*, *hagin*, *hegan*, eta abarretan eskubiko partean aurkitutako horiekiko ezberdintasunak? Eta nola bigarren multzoko ugariagokoek

36. Ez dira nahasi behar *berri*, *gorri*, *zahar* eta *bestetako* -C (-rr) kokagunekoekin; hauentzat ahul/bortitz opo-saketa bigarrenaren alde neutralizatzea aski da, inongo -CC talderen beharrik gabe.

37. Igartuaren azalpenak behar bezala ulertzeko, eta Trasken hurbilketarekiko ezberdintasun eta abantaila garbiak kontuan izateko ezinutzizkoak dira testukoaren hurrengo pasarteok:

La principal consecuencia de esta perspectiva es la interpretación de la aspiración como rasgo en buena medida subsidiaria del acento, con el que guarda (...) una singular relación de dependencia. De hecho, la restricción que hace de la *h* y de la aspiración como articulación complementaria rasgos sólo posibles en las dos primeras sílabas de la palabra (...) depende, por un lado, de la ubicación del acento antiguo (segunda sílaba), y, por otro, de la especial naturaleza prosódica del *onset* de la primera sílaba (...). La posición del acento sería razón suficiente para dar cuenta de algunas aspiraciones u oclusivas aspiradas (en sul. *nekhatū*, *jokhatū*, *berthute*, y tal vez en *lehoi* < *leone*); o a la inversa, en posición átona —a excepción, en determinada época, de la primera sílaba— la aspiración tendería a desaparecer (cf. la relación que presentan sul. *gaiherdi* ‘medianoche’ y *eugardi* ‘mediodía’) (Igartua 2008: 9).

beren artean dituzten erregularitateak? Hots, ezberdintasun aipagarriak dira hasieran agertzen diren *h-* horietan *harroka*, *harma* alde batetik eta eskubitarra arrastoak edo zuloak utzi dituzten *-n-* bokalartekodunen artean. *Veleta*-k, demagun, eman ahal du *ereta*, baina Igartuaren analisiaren arabera *h-* batentzat ere aukera lukeen arren, ez da inon ***hereta* bilakatzen. Prosodia bada nagusi, zergatik dugu *hodei* baina *adei* (ez ***hadei*), zergatik *haragi* baina ez ***herosi* eta *hebain* baina ez ***hebaki*, erro bereko izanik bi hauek eta, beharbada, baita *ebatsi* ere? Alegia, zergatik dugu *h-* soilik lehen **-n-* agertzen zaigun kasuetan, horietako batzuetan nahi bada, baina inoiz ere ez beste edozein leherkari, txistukari edo ozenek betetzen dituenean C2 edo C3?³⁸

(26) Ene ustez, badira beste bi bikote markagarri ere azalpen prosodikoaren aurka doazanak; *ibar*, *idor*, (*h*)*ibai* eta (*h*)*idoi* laurak datoz *hur*-etik. Mitxelenarekin zubererazko *hur*-en *h-* beran-korra dela (*hVC* monosilabo ugarien analogiaz edo hartua) pentsatu, edota —nik uste bezala— berezkoa duela begitandu, *hibai* eta *hidoi*-ren (cf. *hedoi/hodei* §13-n) *h-* horiek azaltzeko begibistakoa da lehen zatiak ez duela kontatzen eta horregatik bakarrik balitz hasieran ez litzatekeela izango inolako hasperenik; hau da, beti genituzke *ibai* eta *idoi*, *ibar* eta *idor*-en antzera. Alabaina (cf. *uhalde*, *uhain*...) bi bikote hauetan kide bata badu inoiz (hizkeren arabera) *h-*, baina inoiz eta inola ere ez besteak; horrenbestez, bateko zein besteko *h-* horiek bigarren osagaitik baino ezin atera litezkeenez, *hibai/ibai* eta *hidoi/idoi* noizbait **ibahi* eta **idohi* izan dira (eta lehenago **ibani* eta **idoni*), *hebain* **ebani* eta *hedoi* **edoni* eta *herio* (cf. *jaio*, *jario*) **elino* (cf. **edadino*, **edalino*) izan diren bezala (**ebahi*, **edohi* eta **eliho*-ren bitartez, hurrenez hurren). *Ibar* eta *idor*-ek horrela baino ezingo, aldiz, ez baitute **-h-* edo **-n-* batentzat abiaburu ez tokirik bigarren osagaian.

(27) Bestalde, nago abiapuntuko arazoa —hitz hasierako *h-* ez-etimologikoen multzoa— desagertu ez baina erabat urritu dugula. Bada oraindik *harma* azalpen segmentalik edo bestelakorik gabe dirauena, analogiaz edota joera prosodiko orokor baten bitartez azaldu beharko duguna. Gehienak, aldiz, (*harea*, *hautatu*, *hogen*) eskubirago *-n-* batetik sortu *h-* batez azalduzik gelditu dira, zenbaitetan lehengo azalpenak hobetuaz *h-* horiez kanpoko kontuetan ere, gainera.

(28) Are gehiago dena, maileguen azterketa zehatzagoak jatorrizko lexikoan **h3 > h1* lege berarentzako Mitxelenaren sisteman itxadoten ez genituen hainbat lekuko gehiago bildu dugu (*herio*, *hodei*, *hoge*, *heuragi*, *hebain*, *hibai*, *hidoi*, *haran*, *haragi*, *hego*...), orain arte azalkizun ziren hitzak argituaz, ezezagun ziren familia barruko loturak azaleratuaz eta morfologia zaharraren hainbat alderdi bistaratuaz edo horretarako bideak jarriaz.

**h2 > h1* erregelarentzako, aldiz, hor dira *heuskara*, *hezur*, *hagin*, *herri*, *herro* eta *harro*, guxtienez; baita beharbada gehiago ere, dakidanez, inork —hitz horiei eta horien antzekoei inongo “*h-* behargaberik” ikusi ez eta— ez baitu aztertzeo grina handirik ere izan.

Behin (*hagin*) are lehen mailegutzat ez genuen hitz bat halakotzat marka genezake **-h-* baten ezkererratzeari gehi maileguetan ere usuko diren beste bilakabide batzutan (**k- > ø-*, *-n- > -n-*, *-iu > -i*) oinarrituaz.

38. Noski, **-n-* bezala tratatuak dira beste zenbait **-C-* (*u/d* hortzetakoak esaterako, cf. *hautatu* eta *hogen*) edo, hobe esan, *-n-* ematen dute *h3* edo *h2* (eta hortik gero *h1*) bilakatu baino lehen zenbait kontsonantek. Gertakari hau, zerbait izatekotan, testuan defendatu orokortasunaren aldeko argudioa dugu.

(29) Erraxena segmentu jakin batzuen (bokalarreko /n/ ahulen)³⁹ bilakabidetzat sortutako fenomeno gisa hartzea bide dugu hainbat hitz jatorrizkotan eta mailegu zahar mordoxkan gertatzen diren $*h_3 > h_1$ eta $*h_2 > h_1$ bere laguna. Fenomenoak ugariak zirelarik latin-erromantzetiko lehen maileguak sartu zirenean eta oso urri zelarik oraindik bokalez hasitako erroen eta hitzen multzoa, ez bide da ezinezko segmentuen jatorriari zor ez zaizkion zenbait *h*- (oso gutxi, azken finean) testuinguru horretan agertzea haien analogiaz eta ez beste nonbaiteko (C3, C2) segmentu baten (/n/) bilakabide (-n- > -h-, baita -n- > -n ere inoiz) eta tokialdaketa (→ C1).

Nolanahi ere, berriro diot, mailegu gutxi horietako “*h*-etimologiagabe” edo “arrazoigabe” horiek baino interesgarriago —ezinbesteko— iruditzen zaizkit fonologia (eta morfologia) diakronikorako mailegutan aurkitu $*h_3 > h_1$ zein $*h_2 > h_1$ bilakabideen kasuak eta, batez ere, orain arte aipatu- eta oharkabeen ziren arren jatorrizko lexikoko horien kideak fenomenoaren sorburuan.

8. -h- orokortuak?

(30) Mitxelenak /h/ ez-etimologikoak zerrendatzean diptongo ondorengo zenbait aipatzen ditu horien artean: También puede sospecharse generalización en el tipo representado por el sul. *aiher* qui survient aisément, *aihen* ‘cepa’, *aihotz* podadera (ambos en Gèze; Ax. tiene *haiotz*), *éihar* ‘seco, yerto’, *óihal* paño, *óihan* ‘bosque’, *óihū* ‘grito’” (FHV, 215) eta gogora goragoko “Otros dialectos presentan variantes con y sin *i* ante vocal, sobre todo detrás de *e*: *leihor*, *le(h)or*, *legor* (y *li(g)or*) ‘seco’ ‘tierra firme’, *zeihar*, *zear*, *ziar* de través, oblicuo, *sai(h)ets*, *sei(h)ets*, *saets* costado. Es difícil precisar qué es aquí lo primitivo, aunque nos inclinamos a creer que las formas con *i* son más antiguas por lo general (FHV, 175-176 [baina *eio*-ren salbuespena aipatuaz]).

(31) Aspaldixko (cf. Lakarra 2002b) sortu zitzaidan zalantza *saihets*-i dagokionez: beharbada neure etimologiak lilluraturik edo, **sa*-aurrizkia + *hets* (< **her-tz*) ikusten nuen nik hor, inongo -i-rik gabe (cf. **sa-mur*, **sa-kon*, **sa-min*, **sa-bel*), baina erroari zor zaion *h*-arekin. Aurrizki horren analisiak sendo eta emankor dirudienez baita egungo egunean ere (geroztik *sabai* < **sa-ban-i* ere gehitu ahal zaio, gutxienez) eta Mitxelenaren formulazioak zirrikituren bat irekita uzten zuelarik, “neurean” iraun dut Mitxelenari zor zaion begiruneak zalantzaren bat sortuarren noiz edo behin.

(32) Oraingo honetan, ordea, nahi nuke aldarrikatu Mitxelenaren formulazioa (*Vi* > *Vih*) okerra dela, ez soilik *saihets/sahets* bikoteari dagokionez, baizik eta gehiagotan eta, beharbada, gainerako gehienetan ere. Hots, ez da *-h*-erantsi zaiona aurreko diptongoari, baizik eta *-i*-bide dugu ezkerreko bokalaren eta eskubiko *-h*-bitartean garatu dena (*Vh* > *Vih*).

Ezinbestean, *Vh* > *Vih* eta ez *Vi* > *Vih* dela jazo dena esateko egitura horretako hitzen etimologietara jotzea baino ez dugu; Mitxelenak ez zuen hauetariko batena⁴⁰ ere eman baina iruditzen zait —*sahets*-ena bezain garbiak (edo errazak) ez badira ere— zerbait jakin genezakeela *aiher* eta *oiher* taldekideentzat:

aiher: “*Etim.* Se ha sostenido, así por G. Bähr *Baskisch und Iberisch* 37, que *aiher* vale en toponimia por inclinación, pendiente en sentido físico: *Ayerbe* “unter dem Hang”, etc. v. *aiherkunde* con un ej. de Eguzk[itza]” dio OEH-k, s.u. eta *igarri*-ren pean “*Etim.* Posiblemente emparentado con

39. /N/ bortitz zenbaiten jatorriaz ikus Lakarra (2006c) eta (2007a).

40. Baina begira beheaxeago testuan OEH-z esana. Begibistakoa da ViVC nahiz VhVC (zein VihVC) oso urruti gelditzen direla aitzineuskara edo euskara zaharrerako proposatu edozein erro eredutatik.

el or. *ai(h)er*”, besterik gabe eta Mitxelenaren inongo lani erreferentziarik egin gabe, ohi dutenaren aurka.⁴¹

Hasiera batean *cadaber* batetik abiatuaz, **kanaber* > **anaber* > **ahaber* > **ahaer* > **aher* > *aiher* lor genezakeela iruditu zitzaidan, dagoeneko ezagutzen ez genuen urrats edo aldaketa berriren beharrik gabe; askotxo, halere, Iván Igartuak markatu zidan bezala. Beharbada hainbestekorik gabe ere pasa gaitezke:

Craindre v. tr. Est la réfection précoce en *craindre* (1080), puis *craindre* (1530) d après les verbes en *-aindre*, du plus ancien *criembre* (...) Ce verbe est issu du latin *tremere* “trembler” (→ *trembler*), et de là trembler de peur, redouter (Rey 2006, s.u.).

Hobe, alabaina, hegoalderagotik: Simin Palay-ren *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*-en s.u. *crâgne* aurkitzen dugu behar duguna formaren aldetik, esanahi eta erabilerarenetik gauzak Frantzia iparraldean bezalatsu direlarik;⁴² hortaz **krañe* > **karñe* > **kañer* > **añer* > **ainer* > *aiher*.

oiher: Etimologiarik eman ez arren, oso interesgarriak dira hitz horri buruzko FHV-ko oharrak; lehen argitalpenean Pouy-k ‘toruus, oblique, tortu’ itzultzen duela esateaz landa, “de *oi(h)er* parece derivado el b.-nav, *oiheski* umbría (= nav. *paco*, *caracierzo*), aezc. *oiezki*, sal. *oeski*, ronc. *oxezki*” diosku oharrean,⁴³ eta bigarrean (528) soilik itxurazko antza duela *oker*-ekin baina jatorri erabat ezberdina.

Hemen ere *couarde* batetik abiatuaz (cf. aurrekoa), **kobarde* > **kobarne* > **obarne* > **oarne* > **oaner* > **oaher* > **oher* > *oiher* lor genezakeela pentsatu nuen; alabaina, aldaketa gutxiagorekin eta esanahi hurbilagoko jatorriarekin ere pasa bide gaitezke, *borgne*-rekin, demagun:

Adj. et n. (1165-1170) est d origine obscure, peut-être issu par un dérivé **bornius* aux yeux crevés, d un type prélatin **borna* trou, cavité, lequel se rattacherait à la racine indoeuropéenne **bher* creuser, percer, couper, représentée aussi par le latin *forare* (→ *forer*). De nombreux toponymes du type *La Borne*, dont l aire s étend du Massif central au bassin moyen du Rhône, se rattacheraient à **borna*. Le développement sémantique mènerait de la notion de cavité à celle de cécité, aveugle étant le sens primitif de *borgne*, selon Wartburg. Cette hypothèse se heurte cependant à la chronologie connue des emplois (Rey 2006, s.u.).

Beherago dioskunez, lehen esanahitik (qui louche des deux yeux) XIV. menderako aurrekoaz gainera hartua zuen egungo qui n y voit que d un oeil esanahia; orobat, orain desagertuak izan arren, XVI-XVII. mendeetan chétif, insuffisant, defectueux, sombre, sombre et mal famé izan zituen eta hortik *taverne borgne* eta *cabaret borgne* bezalakoak.⁴⁴

Orain ere gauzak Frantzia hegoaldeetik iritsi zitezkeela pentsatuaz berriro Palayren lanera bagoaz,

41. Arbelaitzen liburuan ere ez dut horrelakorik aurkitzen; areago dena, ez du horrelako sarrerarik ere.

42. Cf. Foix s.u. *cragne* [*cregne*, *crègne*], “vb. act. “*craindre* redouter” – *Se ha cragne*, se faire redouter. Révéler, respecter (...) vb. neut. “hésiter, ne pas oser”.

43. OEH-n “3. “En parlant d’une terre, il a la signification de froide qui ne reçoit que de rayons obliques du soleil. *Lur oiherra*, *hotza*”.

44. *borgnon* ‘itsu’ eta ‘gau’ (germanian) eta *éborgner* ‘begian zauritu’ ere badakartza eratorrien artean; Corominas eta Pascualek badituzte *bornear I* “mirar con un solo ojo, teniendo el otro cerrado, para ver si varios cuerpos están en una misma línea” eta *bornear II* “girar, hacer girar, dar vueltas a algo, torcerse, alabearse (la madera)”. Lehen *borgne*-tik (“voz, de origen oscuro”) eta bigarrean “del cat. *bornejar* ‘dar vueltas (una embarcación)’” direla dioskute.

hara zer aurkitzen dugun s.u. *bõrni*: fouroncle dont la tête pustuleuse n est pas formée, oeil-de-boeuf bouché, avocat borgne, homme d affaires véreux, (agrikulturan) des bourgeons mal formés ou avortés. Foix-en hiztegian, aldiz, borgne, à qui il manque un oeil, incomplet, qui n a pas des yeux et par conséquent est manquée.

Hortaz, *borni* > **bonir* > **ohir* > **oher* > *oiher*, hemen ere -i- delarik eta ez -h- gehitua.

(33) Bietan ere zailtasunak zailtasun edo zehaztasunak zehaztasun, aurkeztutako hipotesiek ez dute, ene ustez, lehen haien semantikaz eta formaz segurtasunez genekiena apaltzen; areago dena, batean eta bestean hobariak direla esango nuke. Bestalde, bilakabideari dagokionez, ez da arazo berezirik ikusten -h- hori aurreko segmentu batetik ateratzeko, bietan jatorrizko sudurkari sabaikari izandako batetik, hain zuzen.

Mitxelenak gorago (§ 30) proposatu bezala VVhV erdua hedatu egin bada ez bide da -h- “arrazoigabeak” gehitu direlako baizik eta, izatekotan, -i- edo erantsi delako bigarrean edota *sahets* > *saihets*-en ikusi dugun legez.⁴⁵

9. *h3 > h1, *h2 > h1 eta erro-ereduaren aldaketa.⁴⁶

(34) Bada garaia, agian, soa zerbaixka igo eta aztertu ditugun datuetarik abiatuaz zenbait go-goeta egiteko hizkuntzaren aldaketa fonologikoaz eta morfologikoaz; orobat, berreraiketan egungo aurrerapen hauek non kokatu nahi ditugun edo behar genituzkeen eta gure jarduna bideratzen edo hedatzen nola lagun dezaketen mia dezagun. *h3 > h1 erregelak eta haren kide *h2 > h1-ek —morfema mailako txistukarien edo ozenen kontsonante homorganikoen aurkako erregelak bezala (*zin-hets-i* > *sinetsi*), hainbat bokal asimilaziok bezala (*hazkor* > *hazkar*), aurrizkien eta erreduplikazioen disfuntzionalizazioak legez (**gi-zen*, **ze-zen* > *gizen*, *zezen*), beharbada azentuaren aldaketaren gisara (*akhér* > *ákher*), etab.— erroen forma kanoniko zaharraren bilakabidearen lekukotasuna ematen digu. Lehengo CVC gero hVCVC, hVCVV, hVCVVn, etab., bihurtzen zaigu, h- horren ezkerterratzeak eta bokal asimilazioak aurrizkiaren (cf. *hara-* < **e-ra-CVC-*) edo bigarren erroaren ikonizitate guztia galdu eta lehengo erro monosilabikoa bisilabiko (eta inoiz are hiru silabako) bilakatuaz.

(35) Aldaketa fonologiko hauek, bada, aldaketa morfologiko nabarmenak dakartzate berarekin: batetik tamainarekikoa eta kontu hau ez da garrantzi gabekoa (cf. Lakarra 2005, 2006a) hizkuntzaren tipologia orokorrerako ere; bestetik kategoriari dagokiona, lehengo hainbat aditz izen edo adjektibo bihurtuaz: Ad. **lin*, **ban*, **don* > Iz. *herio*, *hedoi*, Adj. *hebain*.

(36) Aldaketak larriak direlarik hitz hasieran, ez dira txikiak barnean ere: -n- > -h- bihurteta gehi ezkerterratzeak, gutxienekoan hiatok utziko dizkigu (*herio*), usu diptongoak (*hodei*), kontrakzioak (*haroa-* > *hara-*) eta horiek guztiak gehi -n ere bai inoiz: *hebain*, *hagin*, *haran*, etab. Ez da zeresanik erro zaharraren lehenagoko eskubiko muga erabat ahuldua ateratzen dela, atzizki zaharrekiko etenak ezabatuaz, silabifikazioa aldatuaz, etab.

45. Inoiz (*ihar* > *eihar*, adibide) baliteke V- izatea erantsi dena, (h)ur-en eratorria edo konposatua bada *ibar*, *ibai*, *idor* eta beste bezala. Haatik, baliteke **egur-har* batetik etortzea —cf. OEH, s.u. *ihar* “1. (Ref. sobre todo a vegetales) seco, marchito (se encuentra tbn. referido a los campos y a los huesos); (ref. a miembros del cuerpo) yerto”— eta, beraz, **egur-* > **e.u* > *ei* > *i* genuke.

46. Zati honetaz zabalago Lakarra (2009b).

(37) Hemen ere ondorioak ez dira soilik fonetikoak: atzizkien desfuntzionalizazioak eta erroen eskubirako hedadurak dakuskigu, ezker aldean bezalatsu. Eskubirantz, hori bai, ez da *h* mugitzen dena, *-n-* baizik: *hagin*, *habuin*, *hebain*, *haran*, etab.⁴⁷

10. Lanabes zenbait hots-aldaketen kronologia baterako.

(38) Ezinbestean, hainbat lotura morfologiko, morfofonologiko eta fonologiko dituzten **h3 > h1* eta **h2 > h1* erregela hauek badukete zeresanik hain beharrezko den eta hain gutxi ezagutzen dugun euskal hotsen kronologian ere.⁴⁸ Lakarra (2006c)-n ezarri nuen taula labur bat aditz erro baten (**din/*lin*) aldaketa eta hedaduran ziren zenbait hots aldaketa bilduaz, baina bestelakotan sartu gabe:

	(* <i>edadino</i>)	(* <i>edanon</i>)	(* <i>elino</i>)	(* <i>edino</i>)	(* <i>edalino</i>)
	<i>jaio</i>	<i>joan</i>	<i>herio</i>	<i>hedoi</i>	<i>jario</i>
1) <i>*d- > l-</i>	EZ	EZ	BAI	EZ	BAI
2) <i>*-l- > -r-</i>	EZ	EZ	BAI	EZ	BAI
3) <i>*-n- > -h-</i>	BAI	BAI	BAI	BAI	BAI
4) <i>*-d1- > -ø-</i>	BAI	BAI	EZ	EZ	BAI
5) <i>*e- > j- / _V</i>	BAI	BAI	EZ	EZ	BAI
6) <i>*h3 > h1</i>	EZ	EZ	BAI	BAI	EZ
7) <i>*-d2- > -ø-</i>	BAI	EZ	EZ	EZ	EZ

(39) Oraingoan ere ez dut aukerarik merezi bezalako kronologia zabal eta sakonik eraikitzen saiatzeko (ik. Lakarra 2007c); alabaina, eginkizun hain premiazko horretarako lanabes gisa bildu nahi izan ditut, bederen, orain arte aurkitu hots aldaketa guztiak:

a) <i>-n- > -h-</i> ;	n) <i>a - o > o - a</i> ;
b) <i>h2 > h1</i> ;	o) <i>oa > a</i> ;
c) <i>h3 > h2</i> ;	p) <i>ao > o</i> ;
d) <i>h - h > ø - h</i> ;	q) <i>ø → g</i> ;
e) <i>h3 > h1</i> ;	r) <i>-iu > -i</i> ;
f) <i>-r... -r > ø... -r</i> ;	rr) <i>k- > -ø</i> ;
g) <i>b- > ø-</i> ;	s) <i>n- > -n</i> ;
h) <i>-l- > -r-</i> ;	t) <i>d - n > n - n</i> ;
i) <i>o - ei > e - oi</i> ;	u) <i>pt > ut</i> ;
j) <i>-r > -ø</i> ;	v) <i>t - t > t - n</i> ;
k) <i>e - au > eu - a</i> ;	w) <i>r - n > n - r</i> ;
l) <i>-n- > -n</i> ;	x) <i>rn > R</i> ;

47. Beste hainbat hitzetan (*nigar*, *iztar*, *bizar*...) ezkerreko silabako kodatik eskubikora jauzi egiten duena *-r* da; areago, badira muta cum liquida hausteko —bi prozedura zahar ezagunez landa— hirugarren ezezagunaren (CCV > CVC) kasuak (*bazter*, esaterako, goikoez landa) ere tartean; cf. Lakarra (prestatzen-1).

48. Guiter (1989)-tik hartzen dut ondoko kronologia; bada zereginik, jakina, bai horko zulo ikaragarriak betetzeko, bai hark aipatu gabe uzten dituen hainbat fenomeno kokatu ahal izateko ere:

200	300	400	1000	1100	1200
p- > b-	n > ø	nt > nd	l > r	ll > l	
t- > d-	mp > mb	nd > n	nn > n	k- > g-	mb > m

ll) ue > ui;

y) ea > e;

m) r - d > r - n;

z) ea > a;

(40) Nabarmena da, zailtasunak zailtasun, aurreko datuek —eta oraingoa bezalako beste saio batzuetarik atereak— eman ahal digutela laguntzarik noizbait euskal hots aldaketen kronologiaz, kronologia erlatiboaz bereziki, berariaz jardun dezagunean. Esaterako, garbi dago $-n-$ > $-h-$ batek ahalbidetzen duela $*h2 > h1$ edo $*h3 > h1$, aldaketa-katearen eskubiko parteari dagokionez; ezkerrekoan, berezko hutsunerik ez bada, sortu egin behar hor $h-$ pausatu aitzin: halabeharrez, bada, $*b-$ > $\emptyset-$ edo $*k-$ > $\emptyset-$ $*h3 > h1$ edo $*h2 > h1$ baino lehenagoko izan behar: $*bor-gen-i > hogei$, $*kaninu > hagin$. *Hedoi* edo *hoge* edo *hebain* dugularik, $*h3 > h1$ erroaren ezkerreko ahostunen erorketa baino lehen eman da baina ez, ordea, aurrizkiko $*-d-$ > $\emptyset-$ eta $*eV-$ > $jV-$ baino lehen: horregatik dugu *jaio* eta ez $**he-da-i-o$ (cf. *he-ri-o*).

(41) $*h...h > \emptyset...h$ (*hilherri* > *ilherri*) ere $*h3 > h1$ baino zaharrago dela dirudi; honela azaldu ahal genuke *hur-* > $*huh > uh-$ > $i-/u-$ baina *hidoi*, *hibai* / *idor*, *ibai* (cf. §36). Aldiz, $*h2 > h1$ (*heus-kara*, *hezur* < $*enuskara$, $*enazur$) bata eta bestea baino zaharragoa bide da, ez baita horiek jazo ondoren agertzen; cf. *ehun* < $*hen-hun$ (ez $**heun$), *ahur* < $*palmu \rightarrow *barmu \rightarrow *oarmu > *anur > ahur$ (ez $**haur$ / *haur* < $*ha(n)bur$), *aho* < $*han-non \rightarrow *hano > *haho > aho$ (ez $**hao$).

(42) Itxuraz, $*-nr-$ > $-rr-$ soilik $*Vda-ra-$ > $*-Vnara-$ > $*-Vânra-$ (cf. *harro*, *herri*, *herro*) ondoren baino ezin gerta liteke eta $-d-$ > $-n-$ hori, aldiz, $-n-$ > $-h-$ baino lehenago adibide hauexek erakutsi bezala; $-l-$ > $-r-$ ere $-n-$ $-r-$ horren aurrean jarri aurretik, bestela ez baikenuen hortik $-rr-$ lortuko (cf. *jarrugi*). $-n$ zenbaitek pairatu metatesia (*offende* > $*obeden$), $d - n > n - n$ asimilazioa eta $-n-$ > $-h-$ (eta, beraz, $*h3 > h1$, $*h2 > h1$ baino lehen), etab.

11. Ondorioak

(43) Lan honetan, funtsean, hasierako zenbait h -dun hitzen etimologiak (pare bat dozenarenak edo) ikertu ditugu, horien bitartez hedatua den analisisiaz oso bestelakoa garatzen joateko asmoz, hitz hasiera zaharretako fenomenoan azterketaren eta alderdi horren egitura eta kronologiaren barnean. $h-$ horiek ez dira “arrazoirik gabe erantsiak” edo “etimologiaz kontrakoak” esan izan den bezala (§ II), baizik eta barneragotik, dela bigarren silabaren hasieran ($*h2$), dela hirugarrenarenean ($*h3$), ziren hasperen bilakatu eta horra ($h1$) heldu diren $*-n-$ zahar batzuk ditugu (§ III); hots, Mitxelenaren / h / etimologiko sailatarik lehendabizikoaren ($*-n-$ > $-h-$) adibide garbiak dira, *ahate*, *ohore*, *ahal* edo *ohol* bezalaxe,⁴⁹ nahiz eta —hauek ez lege— ezkerreztatze erregela bat ezarri zaien ondoren. Horrenbestez, *hare*a ez eze *habuin*, *hagin*, *hautatu* eta *hogen*-ek ere $h-$ horiei dagokienez (eta behin baino gehiagotan gainerako soinueta ere) azalpen egokiagoa jasotzen dute, lehenagoko halabehar hutsean gelditu gabe. Lehen gutxi baziren “ $h-$ ez-etimologikoak” orain *harma* eta are mailegu eskutada txikiagoa baino ez da gelditzen.⁵⁰

(44) Aurreko ikerketen akatsik larriena beren lana “ $h-$ erantsi” hori luketen mailegu zenbaitetara mugatzea izan da; nabarmena da, batetik, esparru horretan ia ezinezko zela bestelako azalpenik, ez bada “euskaraz jatorriko hizkuntzan ez bezalako $h-$ dute hitzok” ia tautologikoa. Baina, bestetik,

49. “Zergatik hauetan ez da $*h2 > h1$ gertatzen? Bokalen tinbrearekin zerikusirik ote?” galdetzen dit Ricardo Gómezek; ez dakit zergatia baina ez dut uste horregatik izan litekeen (cf. *ahul*, *ohar*, *ohi*, *uhin*, etab.).

50. 8. oharrean esan bezala, Mitxelenak berak ematen du *harroka* edo *hezkabia*-ren *hh-* horien azalpena.

harea-ren egitura bera edo bertsua dute edo izan dute *herio*, *hodei*, *hoge*i zein *hebain*, *higuin* eta *are haran* eta *hara-gi* edo *heura-gi*-k, orain arte harekin eta gainerako maileguekin batera ikertu ez diren arren; nola aipatuko ere hitz zaharrago hauek, jakina, artean horien etimologiaz ezer ezagutu ez ezagutzeko asmo nahiz biderik gabe? Gabezia hau, ordea, ikertzailearena da, ez ikergaiarena.

(45) IV-V. ataletan, hurrenez hurren, **h3 > h1* eta **h2 > h1* erregelen adibide mordoa erantsi dut, dela maileguetarik, dela jatorrizko lexikotik; horietan guztietan jatorrizko **-n-* edo gero (asimilazioz, esaterako) *-n-* (eta *-h-*) bilakatu den beste hots bat aurkitu dugu. § VI.ean *hVCVn* egituran bezala, *herro*, *harro* eta *herri*-n *h-* barneko *-n-* batetik (ez nahita nahiez **-n-* batetik) sortu dela; hots berak, jatorrizko kokagunetik eskubiratuaz, *-nr-* taldea osatu eta horko *-rr-* sortzen laguntzen du.

(46) Aurreko datuen eta arrazioen indargarri, *h-* “etimologikoa” dela erakusteko berri bat gehitzen da § VII.ean: ezker parte berbera duten lau hitzetarik (*ibar*, *hibai*, *idor*, *hidoi*) bik *h-* du eta *ø-* beste biek, ezinbestean ezker muturreko hasperena hitzon bigarren zatitik abiatuaz baino ezin azal litekeelarik. Hasperen hori eskubitatik mugitu den lehenagoko **-n-* baten hondarra dugu bi kasuetan, gertakari honek goikoetan ere ber gauza gertatu dela iradokiaz.

(47) § VIII.ean ez hitz hasierako baizik eta Mitxelenaren ustez diptongo ondoko “*h* ez etimologiko, hedatu” zenbait aztertu dugu: *aiher*, *oiher*, *eihar*; alabaina, horietan erantsia ezer izatekotan *-i-* edo *e-* dugu, baina ez *-h-*, hau orain ere sudurkari zahar batetik aterea delarik. Bidenabar, analisi honek Lakarra (2002b)-ko *sahets* < **sa-her-tz* azalpena indartzen du, *saihets* aldaeraren modernotasuna (morfologiak bezalaxe, cf. *sa-bel*, *sa-kon*, *sa-mur*, *sa-min*) segurutzat emanaz. *-Vih-* eredu osoarentzat (*oihan*, *aihen*, *auhen*, *oihal*, *oihu*...) balio duen edo ez hemengo azalpenak ondoko ikerketetan ikusi beharko.

(48) /h/-aren ezkerreteratzearen —eta *-n-*, *-r-* (> *-R-*) eskubiratzearen— bitartez erro zahar monosilabikoen forma kanonikoa erabat aldatzen da, bisilabo eta trisilaboak sortuaz, barneko morfema etenak hautsiz eta bestelako tamaina eta itxura hartuaz: lehenagoko gramatikako morfema horiek desfuntzionalizatu, higatu eta fosildu egiten dira, erro berri (usuenik zabalagoek) bere barnean hartuaz: cf. **e-da-din-o* > *jaio*, **e-lin-o* > *herio*, etab. Ondorioz, esanahiaren lexikalizazioa eta kategoria aldaketak datoz hortik eta lehenagoko hitz-familiak hausten eta desagertzen dira.

(49) Hasperenaren ezkererako mugimenduak alderdi horren egitura eta aldaketen kronologia aztertzen laguntzen gaitu; esanguratsua da gertatu diren eta ez diren erorketa eta aldaketei buruz **h3 > h2* maileguetan baino ez izana ere. § X.ean noizbait garatu nahi genukeen hots-aldaketen kronologiarako lanabes gisa biltzen ditugu aurreko ataletan proposatu ditugun guztiak. Badirudi lehen aldaketa larriak erroaren ezker aldean eta aurrizkietan (*b-*, *k-* > *ø-*; *-d1-* > *ø-*, esaterako) eman direla eta soilik gero eskubiko partean (C2 > *-ø*, *-n-* > *-n*, etab.): **edadino* > **jadiho* (> *jaio*) ez **hedadio*, eta, nolanahi ere, oso berandu aditz-erroetako *-d2-* eta gainerako ahostunena.

(50) Azkenik, gure lanetik ezer garbi(egi)rik aterako ez balitz ere, nago hitz zaharren ezkerreko partearen azterketa artean baino korapilotsuago bezain interesgarriago bilakatu zaigula, dela fonologia zaharraren, dela morfologia zaharraren aldetik. Itxadoten dut lan honek laguntzea benetan diren arazo eta ikerketa aukerak argitzen eta erakartzea etorkizun (eta beharrezko) diren berriak.

Bibliografia

- Agud, M. & Tovar, M., 1988-, *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca*. ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- Alieva, N., 1991, “Morphemes in contemporary spoken Cham: qualitative and quantitative alternations”, *CLAO* 20, 219-229.
- Arbelaiz, J. J., 1978, *Las etimologías vascas en la obra de Luis Michelena*. Tolosa, Kardaberatz.

- Artiagoitia, X., P. Goenaga & J. A. Lakarra, 2002 (arg.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*. ASJU-ren Gehigarriak 44.
- Chambon, J.-P. & Greub Y., 2002, "Note sur l'âge du (proto)gascon", *RLiR* 66, 473-495.
- Corominas, J. & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madril, Gredos.
- Dixon, R. M., 2002, *Australian languages*. "Cambridge language surveys", Cambridge.
- Donegan, P. & D. Stampe, 1983, "Rhythm and the holistic organization of language structure" in J. Richardson et alii (eds.), *Papers from the Parasession of phonology, morphology and syntax*. Chicago Linguistic Society, 337-353.
- . & —. 2004, "Rhythm and the synthetic drift of Munda", *The Yearbook of South Asian Languages and Linguistics 2004*, de Gruyter (Berlin-NY), 3-36.
- Foix, Abbé V., 2003 [1885-1932], *Dictionnaire gascon-français. Suivi de son Lexique français-gascon et d'éléments d'un thesaurus gascon*. Presses Universitaires de Bordeaux.
- Garrett, A., 2006, "Convergence in the formation of Indo-European subgroups: phylogeny and chronology" in P. Forster & C. Renfrew (arg.), *Phylogenetic methods and the prehistory of languages*. McDonal Institute for Archaeological Research, 139-151.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbao, UPV/EHU.
- . 1998, *Euskararen historiaurreaz zenbait gogoeta. Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca*. EHU-ren 1998-99 ikasturteko hasierako hitzaldia / Lección inaugural del Curso Académico 1998-99 de la UPV/EHU. Gasteiz.
- . 1999, "La romanización en el País vasco: aspectos lingüísticos" in *Antiqua. VI Jornadas sobre la Antigüedad*. Donostia: Bitarte, 10-23.
- . 2001a, "Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara", *Eusko-Ikaskuntzaren XV. Biltzarra*, Donostia: 103-114.
- . 2001b, "Aitzineko euskara". *XV Euskaltzaindiaren XV. Biltzar*-eko txostena.
- . 2007, "Las armas de la filología". Inprimategian in Gorrotxategi, Lakarra & Urgell (arg.).
- . 2008, "Euskara zaharra". *Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarreko* (Iruña) txostena. Inprimategian.
- . & J. A. Lakarra, 1996, "Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco", in F. Villar & J. D. Encarnação (arg.), *La Hispania prerromana. VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*. Salamancako Unib. & Coimbrako Unib., Salamanca: 101-145.
- . & —. 2001, "Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco", in F. Villar & M^a P. Fdez Alvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca, Unibertsitatea: 407-438.
- . & B. Urgell (arg.), inprimategian, *K. Mitxelena Katedraren II. Biltzarra (urriak 8-11, Gasteiz)*. UPV/EHU, Gasteiz.
- Guter, H., 1989, "Elementos de cronología fonética del vascuence", *ASJU* 23, 797-800.
- Igartua, I., 2002, "Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik" in Artiagoitia, Goenaga & Lakarra (arg.), 366-389.
- . 2006, "Del origen de la aspiración como elemento morfológico en vasco". In Lakarra & Hualde (arg.), 519-530.
- . 2008, "Historia abreviada de la aspiración en las lenguas circumpirenaicas". *Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra* (Iruña). Inprimategian.

- . 2009, "La aspiración de origen nasal en la evolución fonética del euskera: un caso de rhinoglotophilia". *ASJU*-n argitaratzeko lana.
- Irigoyen, A., 1977, «Gure hizkuntzari euskaldunok deritzagun izenez», *Euskera* 22, 513-38.
- . 1990, "Etimología del nombre vasco del vascuence y las vocales nasales descritas por Garibay", *FLV* 22, 139-47.
- Lakarra, J. A., 1995, "Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque" in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- . 2002a, "Ez zirenez: **TVTV eta haren lagunez: I. So bat erro disilabiko kodagabeez". *ASJU*-n argitaratzeko lana.
- . 2002b, "Etymologiae (proto)uasconicae LXV", in Artiagoitia, Goenaga & Lakarra (arg.), 425-442.
- . 2004a, "Etimología y reconstrucción en el campo vasco". In E. Ridruejo (arg.), *Las otras lenguas de España*, Univ. Valladolid, 41-116.
- . 2004b, "Bisilabos (¿proto?)vascos". In Lakarra (inprimategian).
- . 2005, "Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco", *Paleohispanica* 5, 407-470.
- . 2006a, "Protovasco, munda y otros: reconstrucción interna y tipología holística diacrónica", *Oihenart* 21, 299-322.
- . 2006b, "Jaun eta jabe, jaio eta herio, jin eta joan... etimologiaz eta aditz zaharraz". In B. Fernández, & I. Laka (arg.), *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*. UPV/EHU, Bilbo: 575-611.
- . 2006c, "Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco", in Lakarra & Hualde (arg.), 561-621.
- . 2007a, "Irregularidades radicales y extensiones verbales antiguas". *ASJU*-n argitaratzeko lana.
- . 2007b, "Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio". Argitaratzeko in Gorrotxategi, Lakarra & Urgell (arg.).
- . 2007c, "Protovasco: reconstrucción, cronología y periodización". Deustuko Unibertsitatean emandako hitzaldia (2007ko urria); UPV/EHUko eskuizkribua.
- . 2008a, "Forma canónica, etimología y reconstrucción en el campo vasco", *ASJU* 37, 261-391.
- . 2008b, "Aitzineuskara". Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarreko txostena; UPV/EHUko eskuizkribua.
- . 2009a, "Temas para un prólogo: forma canónica, tipología holística diacrónica y reconstrucción del protovasco". *Oihenart*-en argitaratuko da.
- . 2009b, "Forma canónica y cambios en la forma canónica en la prehistoria de la lengua vasca". *Hizkuntza eta Kultura Paleohispanikoetako Biltzarra*, Otsailak 26-28 (Lisboa). Eskuizkribua, UPV/EHU.
- . inprimategian, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. *ASJU*-ren Gehigarriak L, Donostia.
- . prestatzen-1, "450 etimologías y subiendo. Materiales para un diccionario etimológico vasco". Eskuizkribua, UPV/EHU.
- . prestatzen-2, "Antiguas y nuevas iniciales en (proto)vasco". Eskuizkribua, UPV/EHU.
- . prestatzen-3, "V-, CV-, -VC, -C, -V, -CV: fragmentos y forma canónica en (proto)vasco". Eskuizkribua, UPV/EHU.

- . prestatzen-4, “Zergatik berreraiki ezkerre?”. Eskuizkribua, UPV/EHU.
- . prestatzen-5, “100 nuevos (antiguos) préstamos latino-románicos: transformaciones estructurales y fonotáctica diacrónica”. Eskuizkribua, UPV/EHU.
- . prestatzen-6, “Adabakiak / h /-az”. Eskuizkribua, UPV/EHU.
- . & J. I. Hualde (arg.), 2006, *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask* (= ASJU XL, 1-2), UPV/EHU, Bilbo.
- Manterola, J., 2006, “-a euskal artikulua definituaren gainean zenbait ohar”. In Lakarra & Hualde (arg.), 651-676.
- . 2008, “Is Basque an agglutinative language?”. Santa Barbara Unibertsitateko hitzaldia.
- Mitxelena, K., 1950a, “De etimología vasca”. Berrarg., *SHLV*, 439-444.
- . 1950b, “De fonética vasca. La aspiración intervocálica”. Berrarg., *SHLV*, 190-202.
- . 1951a, “De fonética vasca. La distribución de las oclusivas aspiradas y no aspiradas”. Berrarg., *SHLV*, 212-219.
- . 1951b, “La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet”. Berrarg., *SHLV*, 203-211.
- . 1957, “Las antiguas consonantes vascas”. Berrarg., *SHLV*, 166-189.
- . 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Berrarg., *SHLV*, 1-73].
- . 1977 [1961], *Fonética histórica vasca*, 2. arg. zuzendu eta emendatua, ASJU-ren Gehigarriak 4, Donostia.
- . 1981, “Lengua común y dialectos vascos”. Berrarg., *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Bilbo: 35-55.
- . 1987, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario general vasco*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- . 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (arg.), ASJU-ren Gehigarriak 10, Donostia, 2 lib.
- Palay, S., 1991, *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*. CNRS Éditions, Paris, 3ème édition complétée.
- Post, M. W., 2006, “Compounding and the structure of the Tani lexicon”, *LTBA* 29, 41-60.
- Rey, A. (zuz.), 2006, *Dictionnaire historique de la langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris. 3 lib.
- Sagart, L., 1993, “New views on Old Chinese phonology”, *Diachronica* 10: 2, 237-260.
- . 1999, *The roots of Old Chinese*. John Benjamins: Amsterdam – Philadelphia.
- Steever, S. B., 1993, *Analysis to synthesis. The development of complex verb morphology in the Dravidian languages*. Oxford U.P., NY-Oxford.
- Thurgood, G., 1999, *From Ancient Cham to modern dialects. Two thousand years of language contact and change*. Oceanic Linguistic Special Publications n. 28, U. of Hawai'i P., Honolulu.
- Trask, L. R., 1985, “On the reconstruction of Pre-Basque Phonology”, in Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena*, UPV/EHU, Gasteiz: II, 885-891.
- . 1990, «The -n class of verbs in Basque», *TPS* 88: 111-128.
- . 1995, «On the history of the non-finite verb forms in Basque» in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 207-234.
- . 1997, *The history of Basque*. Londres, Routledge.